

De klokschriften van Erasmus

André Lehr

Acht klokschriften van Erasmus

Erasmus heeft ook contact met de klokkenwereld gehad, zij het waarschijnlijk slechts één maal. Omstreeks 1501, althans zo werd tot voor kort aangenomen, heeft hij acht Latijnse klokschriften geschreven. Ze waren bestemd voor zes klokken; twee ervan waren derhalve varianten waaruit een keuze moest worden gemaakt. Maar voor welke klokken waren die opschriften? Erasmuskenners hebben zich dat al vele malen afgevraagd, kwamen weliswaar met enkele hypothesen, doch geen ervan was op alle punten werkelijk sluitend te noemen. Maar vanwaar die onzekerheid over de herkomst?

Het opschrift voor de grootste klok vermeldt dat zes klokken werden gegoten nadat de toren en de kerk door blikseminslag verloren waren gegaan. Dat herstel kwam tot stand, zo zegt het opschrift bovendien, dankzij de goede zorgen van prelaat Gerardus Scastus. De vraag is daarom duidelijk: welke kerk werd door blikseminslag vernield die door genoemde Scastus herbouwd werd en van zes klokken voorzien? C. Reedijk, de latere bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, deed in zijn dissertatie¹ de suggestie dat het zou gaan om het voormalige klooster te De Hem nabij Schoonhoven. Aldaar was in 1495 een blikseminslag geweest, maar veel verder komt de bewijsvoering niet en zeker niet als het gaat om prelaat Gerardus die aldaar nimmer gesignaleerd is.

Reedijk beseft de wankelende basis van zijn veronderstelling. Vandaar dat hij met een tweede kwam, namelijk de noordertoren van de kathedraal van Chartres die in 1506 aan het hemelvuur ten onder ging. Afgezien van het feit dat 1506 wel wat laat is in de chronologie van de verzen van Erasmus, is ook daar een prelaat Gerardus in geen velden of wegen te bekennen, ofschoon Nicolaas van der Blom via een toch nogal gekunstelde redenering daar anders over dacht.² Harry Vredevelt, mede-uitgever van de verzamelde werken van Erasmus, kwam daarom met een nieuwe hypothese, de abdijkerk van St.-Geneviève te Parijs. De kerktoren van dit complex werd echter al in 1483 door de bliksem getroffen, wel wat erg vroeg is gezien het veronderstelde jaar van rond 1501 voor de Erasmus-opschriften. Kortom, het onderzoek in deze zat muurvast.

De opschriften bestemd voor de nieuwe klokken van de Abdij van Averbode

Ook de auteur van dit artikel heeft zich al decennia lang het hoofd gebroken over de vraag voor welke klokken deze opschriften bestemd waren, totdat hij kortgeleden een oplossing vond. Wij zullen daarbij de paden die de schrijver volgde, niet opnieuw betreden, doch ons tot het resultaat beperken: de klokken waren bestemd voor de Abdij van Averbode onder prelaat Gerardus van der Scaeft. Het gaat hierbij om een klooster van de Premonstratenzers die naar hun stichter Norbertus (1080-1134) ook wel Norbertijnen worden genoemd, of naar hun kleding Witheren. Opgemerkt zij dat Averbode 25 km noordoostelijk van Leuven ligt.

Wij nemen bij onze hypothese aan dat de Parijse drukker van deze opschriften in Erasmus' handschrift Scastus heeft gelezen waar Scaftus stond, dat hij derhalve een f voor een zogenoemde lange s heeft aangezien. Het was een fout die wel vaker voorkwam en zeker als de drukker het woord niet kende, dus in dit geval de eigennaam. Scaftus is dan de gelatiniseerde vorm van Scaeft. Het lijkt een redelijke veronderstelling en zeker als wij

¹ C. Reedijk, *The poems of Desiderius Erasmus* (dissertatie Leiden, 1956), blz.257-259.

² Nicolaas van der Blom, *On a Verse of Erasmus*. In: *Yearbook Erasmus of Rotterdam Society*, 1981, blz.148-153

bovendien ontdekken hoeveel factoren er nog meer voor die identificatie pleiten. Men zie ook de foto van de Moer-klok uit 1509 waar twee maal en lange s op te zien is.

In de nacht van 25 op 26 oktober 1499 werd de abdijkerk door de bliksem getroffen. Een deel van de kerk en de toren in zijn geheel brandden af. De zes klokken die Henrick Waghevens uit Mechelen in 1473 had gegoten gingen daarbij verloren. Nadat Gerardus van der Scaeft in 1501 tot abt benoemd was, nam deze de herbouw met kracht ter hand. Maar dit maal kocht hij de klokken niet in Mechelen, toen toch een vermaard centrum van bronsindustrie, doch in 's-Hertogenbosch. Hij had daar een goede reden voor, want de Bossche klokkengieter Jasper Moer was zijn zwager.³ Die was namelijk met zijn zuster Lucia getrouwd. Hij was bovendien op een uitstekend adres, want Jasper en zijn oudere broer Willem waren in deze gewesten befaamd om hun mooie en klankrijke klokken.

Op 14 oktober 1503 is Willem Moer in persoon te Averbode om het contract met de abdijs te tekenen. Zijn broer Jasper en hij zullen zes luidklokken leveren, stemmend met de uurklok die als mi of fa zou klinken. De zes klokken dienen op do een diatonische reeks te vormen. Later zal blijken dat ze tezamen 6600 pond wogen waaruit berekend kan worden dat de zwaarste een e^1 , dus mi, geweest moet zijn van omtrent 2100 pond en de kleinste een cis^2 van 450 pond. De gehele reeks luidde dus: $e^1 - fis^1 - gis^1 - a^1 - b^1 - cis^2$.

De bepalingen in het contract waren scherp geformuleerd, zoals de eis dat de klokken "sullen accorderen, ende dat se goet van thoone [zijn] ende lofbaer spelen". En mochten de broers daarin niet in slagen dan dienden ze de klokken te hergieten totdat ze wél aan de gestelde eisen zouden voldoen. Voor elke honderd pond klok zullen zij voor arbeid vijftien stuivers ontvangen, het gebruikelijke honorarium in die tijd.⁴ En tenslotte, de levering moest op zijn laatst omstreeks Pasen 1504 plaatsvinden.

De zes opschriften van Erasmus waren dus voor deze zes klokken bestemd. Dit wordt nog eens ondersteund door het feit dat Erasmus einde 1502 en het gehele jaar 1503 te Leuven vertoefde. En dat is dus niet ver van Averbode. Erasmus was overigens niet zonde reden naar Leuven getrokken. Voordien woonde hij te Parijs, doch in 1501 brak daar de pest uit, reden waarom hij onder meer uitweek naar Saint-Omer en Tournehem, niet ver van Calais. Vandaar kwam hij einde 1502 naar Leuven. Hij kreeg daar vrijwel direct een docentschap aan de universiteit aangeboden en nog wel op voorspraak van Adriaan van Utrecht die daar deken van de St. Pieter was en later meer bekendheid verwierf als paus Adrianus VI. Maar hij ging daar niet op in. Eén van de redenen is, zo schreef hij, "dat ik hier te dicht bij de Hollandse tongen zit, die weten hoe schade te berokkenen, maar nooit hebben geleerd iemand tot steun te zijn."⁵ Achtergrond van deze uitspraak was ongetwijfeld Erasmus' voortdurende vrees onenigheid met anderen te zullen krijgen.

Hoe kwam Erasmus met Averbode in contact?

Om deze vraag afdoende te kunnen beantwoorden ontbreken de schriftelijke bronnen. Maar drie hypothesen zijn mogelijk. De eerste heeft betrekking op de jeugdijaren van Erasmus toen hij tot 1487 een aantal jaren in Den Bosch verbleef. Hij ging daar naar school en woonde in het fraterhuis van de Broeders des Gemenen Levens. Maar het waren niet de gelukkigste jaren van zijn leven zoals hij later schreef. Maar heeft hij toen misschien kennis gemaakt met zijn

³ Over de klokkengieten Moer zie: T.J. Gerits, *De klokkengieten Moer in de Zuidelijke Gewesten*. In: *Bossche Bijdragen*, deel 30, 1970, blz.60-84; L.F.W. Adriaenssen, *De Bossche familie Moer in kerkklokken, altaarstukken en gebed (1452-1644)*. In: *De Brabantse Leeuw*, jg.37, 1988, blz.199-208; L.F.W. Adriaenssen, *De Bossche klokkengietenfamilie Moer, 1450-1570*. In: *Noordbrabants Historisch Jaarboek 1989*, blz.44-78.

⁴ Pl. Levèvre, *Textes concernant l'histoire artistique de l'Abbaye d'Averbode*. In: *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art*, tome VI, 1936, blz.151-176 et 331-350.

⁵ M.J. Steens, *De correspondentie van Desiderius Erasmus. Brieven 142-297* (Rotterdam, deel 2, 2004), blz.63.

leeftijdgenoten, de klokkengieterszonen Willem en Jaspas Moer die mogelijk dezelfde stadsschool bezochten? Onwaarschijnlijk is dat geenszins.

Anderzijds, en dat is de tweede mogelijkheid, kan hij evengoed tijdens zijn verblijf te Leuven kennis hebben gemaakt met de abdijs van Averbode? Onwaarschijnlijk is dat al evenmin en dit temeer niet, omdat dezelfde orde der Norbertijnen ook het klooster Park, vlakbij Leuven hadden. Zeker is namelijk dat Erasmus daar geweest is, zij het pas in de zomer van 1504. In de bibliotheek van dit klooster was hij op zoek geweest naar oude boeken. "In geen bergen of dalen is het aangenamer jagen", zo schreef hij een vriend.⁶ Hij vond daar een manuscript dat hij van groot belang achtte, namelijk de "Aantekeningen op het Nieuwe Testament" van de in zijn tijd bekende Lorenzo Valla. Was hij ook in het voorafgaande jaar op Park geweest? Het is niet onwaarschijnlijk. Het lijkt namelijk aannemelijk dat tussen Park en Averbode ook klokkenkundige contacten zijn geweest. Park had namelijk al in 1479, als één der eersten, zo niet als dé eerste, een automatisch klokkenspel laten gieten dat in dit geval het "Inviolata integra et casta es Maria" kon laten horen.⁷ Geliefd in die tijd? Zeker is dat niemand minder dan Josquin Desprez (ca. 1440 - 1521) deze sequens met vijf stemmen toonzette. Maar waarschijnlijk was dat pas ná de installatie in Park.

Het voorbeeld heeft stellig navolging gevonden, ofschoon wij tot 1503 moeten wachten voordat wederom van gespeelde melodieën melding werd gemaakt. Dat was op 15 oktober 1503 op de abdijs van Averbode! Wij herinneren ons hoe Willem Moer aldaar een dag eerder een contract voor het gieten van zes klokken had afgesloten. Maar de dag daarna volgde de afrekening van vijf reeds eerder geleverde klokjes met een totaalgewicht van slechts 297 pond. In de kop van de afrekening staat: "Nole ad prelude horologii [sic a]", dus klokjes voor de voorslag van het uurwerk. Ze speelden op het heelluur "Sancti Spiritus assit nobis gratia" en op het halfuur "Virgini Marie laudes".

Uit dit voorbeeld blijkt weer eens dat de toenmalige voorslagklokken vele malen kleiner waren dan luidklokken. Door dat onderscheid moeten wij de zes diatonisch gegoten klokken die tezamen 6600 pond wogen en allerwaarschijnlijkst dus de opschriften van Erasmus droegen, als luidklokken zien. Vervolgens dringt zich een vergelijking met Utrecht op alwaar even later dertien diatonisch gestemde klokken van zeer groot gewicht door Geert van Wou voor de Domtoren werden gegoten. Daar werd in wisselende samenstellingen niet alleen mee geluid, maar er werd ook op gebeierd. Was zulks ook het geval in Averbode?

Maar er is nog een derde mogelijkheid om het contact tussen de abdijs en Erasmus te verklaren. Interessant is namelijk dat de eerdere genoemde Adriaan van Utrecht, de latere paus, een vriend van abt Gerardus van der Scaeft was, ofschoon zij ook beroepsmatig veel contact hadden. Had Adriaan, die Erasmus tevergeefs een docentschap aan de Leuvense universiteit had aangeboden, hem met de abt in contact gebracht? Wij weten het niet. Maar onwaarschijnlijk is het geenszins.⁸

De klokken met opschriften van Erasmus bestaan niet meer.

De klokken bestaan al lang niet meer. Werden ze opgeofferd aan het klokkenspel dat François Hemony in 1662 leverde?⁹ Stellig niet want de rekening die Hemony indiende, vermeldt daar niets van. Integendeel, de prijs die Hemony voor één pond gegoten en gestemde klok vroeg was 22 stuivers, een heel gebruikelijk bedrag. Ook werd geen brons in mindering gebracht. Het lijkt er dan ook eerder op dat de Erasmus-klokken, als wij die zo mogen noemen,

⁶ M.J. Steens, *De correspondentie van Desiderius Erasmus. Brieven 142-297* (Rotterdam, deel 2, 2004), blz.90.

⁷ André Lehr, *Van paardebelt tot speelklok* (Zaltbommel, 1971, 2de druk 1981), blz.163.

⁸ P.Em. Valvekens, *Een Premonstratenzerabdijs in het begin der zestiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1936), blz.37-38.

⁹ Pl. Levèvre, *Textes concernant l'histoire artistique de l'Abbaye d'Averbode*. In: *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art*, tome VI, 1936, blz.151-176 et 331-350.

gedurende de Franse overheersing geconfisqueerd zijn, zoals dat toen met zovele goederen van kloosters gebeurde.

En hoe het verder ging na de levering van de zes luidklokken? De gieterij van Moer in Den Bosch kon in de loop der jaren regelmatig blijven leveren. Zo hergoot Jasper Moer, zijn broer Willem was intussen gestorven, in 1522 de lichte voorslag uit 1503 van 297 pond tot een zwaardere van 902 pond. Maar ook de geest van Erasmus en de Renaissance was blijven hangen. Want ze kregen Latijnse spreuken uit de klassieke oudheid, geïnspireerd op Seneca. Zo werd op de tweede klok gegoten: "Mors scepra, ligonibus equat", vrij vertaald: "De dood maakt iedereen gelijk."

De opschriften van Erasmus

In het onderstaande geven wij de opschriften alsmede de officiële Engelse vertaling zoals die voorkomt in *Collected Works of Erasmus. Poems*. Translated by Clarence H. Miller (Toronto, 1993), blz.63-65

In sex tintinabula restituta quae fulmine conflagrant.	[1] On six bells that were recast after they were ruined in a fire caused by lightning.
Concinimus sex aera, at ego cui maxima vox est Alpha et w Triadi rite dicata vocor. Nos aedemque sacram Scasti pia cura Girardi Praesulis absumptam fulmine restituit.	We six bronze bells ring together in harmony, but I who have the biggest voice am called the alpha and the omega and am rightly dedicated to the Trinity. We and the holy church building destroyed by lightning were restored through the pious solicitude of the prelate Gerard Scastus.
In tintinabulum Mariae sacrum	[2a] On the bell sacred to Mary
Aenea mi vox est, ac sic nulla aenea vox est Vt par Christiparae laudibus esse queat.	I have a voice of bronze, but there is no voice of bronze that can equal to the task of praising her who gave birth to Christ.
In idem	[2b] On the same
Maria nomen inditum est mihi mutuuum, Qua Trinitati nil sedet vicinius.	The name I have been given is borrowed from Mary, for no one has a seat closer to the Trinity than she does.
Tertium Baptistae sacrum	[3] The third, sacred to the Baptist
Vox clamantis erat, cuius gero nomina; plebem Ad Christi cultum nocte dieque voco.	I bear the name of one who was a voice crying out; I call the people night and day to the worship of Christ.
Quartum Petro sacrum	[4] The fourth, sacred to Peter
Petro sacra fugo cacodaemonas, arceo fulmen, Funeraque et festos cantibus orno dies.	Sacred to Peter, I put the evil demons to flight; I ward off lightning; with my song I adorn both funerals and feast-days.
Quintum Magdalenaе sacrum. Scazon	[5] The fifth, sacred to the Magdalen, in scazons
Sum Magdalenaе, iuuit impium fulmen Meliora quando cuncta dat pius praesul.	I belong to the Magdalen; the wicked lightning bolt had a good effect, since the pious prelate renders everything better than before.
Sextum omnibus sanctis sacrum	[6a] The sixth, sacred to all the saints
Exilis mihi vox, sed quae ferit eminus aures, Dat mihi caelicolum nomina tota cohors.	My voice is thin but it strikes the ear from afar; the whole host of saints in heaven give me their names.
Aliter	[6b] Another
Non mihi Dodones, non aera prophana Corinthi Certent, nam cunctis tinnio caelitibus.	Not the bronze of Dodona, not the unhallowed bronze of Corinth can vie with me, for I ring out for all saints in heaven.

1. Drieëenheid

De inhoud van dit opschrift is al uitvoerig aan de orde gekomen.

2. Maria

Dit opschrift spreekt voor zichzelf.

3. Johannes de Doper

Deze klok is genoemd naar Johannes de Doper, patroonheilige van de abdij. Het opschrift spreekt verder voor zichzelf.

4. Petrus

Het lijkt hier te gaan om een variant op het zeer bekende klokopschrift: "Vivos voco, mortuos plango, fulgura franco", of wel: "Ik [de klok] roep de levenden, ik beweën de doden, ik breek de bliksem."

5. Maria Magdalena

Klokken die de naam Maria Magdalena dragen komen betrekkelijk weinig voor, bijvoorbeeld een klokje uit 1695 met die naam in een kapel te Esdonk. En in het Wittevrouwenklooster te Frankfurt a.M. hing (of hangt nog steeds) een klok uit 1479 die eveneens de naam Maria Magdalena draagt.¹⁰ Is die zeldzaamheid het gevolg van de gebruikelijke associatie met een "gevallen" vrouw. Toch is dat ten onrechte, omdat in dat verband over Maria Magdalena slechts bekend is dat Jezus "zeven boze geesten" uit haar verdreven zou hebben (Lucas 8:2-3). Een scazon is een versmaat bekend onder de naam choliambe of ook wel hinkjambe.

6. Alle Heiligen

In de tweede variant wordt zowel Dodona als Korinthisch brons genoemd. De eerste naam verwijst naar het Orakel van Dodona, een plaats in Noordwest Griekenland tegen de Albanese grens. Aldaar was een orakel gevestigd dat reeds door Homerus in diens Ilias en Odyssee wordt genoemd. En het zou blijven bestaan tot ver in de Romeinse tijd.¹¹

Klassieke auteurs verschillen echter van mening over de vraag wat dat orakel nu precies inhield. Zo zouden voorspellingen door de dienstdoende priester gedaan worden aan de hand van het ruisen van een heilige eik dan wel uit de vlucht van de heilige duiven. Maar Lucianus, een theoloog omstreeks 300 n.Chr te Antiochië, wist te vertellen dat eens een Romeins veldheer in Dodona naar een voorspelling zocht van de uitslag van de aanstaande veldslag. Hij deed dit door te luisteren naar de klank van een bronzen ketel van Jupiter. Maar hij, de veldheer, kon die klank niet duiden. En dan is het Strabo, een Grieks historicus uit de eerste eeuw v.Chr., die dat geluid nader preciseerde door op te merken:

"In het heiligdom van Dodona was een koperen instrument waarboven een beeld stond dat een koperen zweep [...] in de hand hield. Aan deze driedubbele, van kettinkjes voorziene zweep, hangen ivoren bikkels die, als ze door de wind bewogen worden, telkens op het koperen instrument sloegen, en er een van verre hoorbaar gelui aan ontlokten."

Dat Erasmus, klassiek georiënteerd als hij was, daarom dit orakel met klokken verbond, mag dan ook niet verbazen. Trouwens hij was zeker niet de enige. Zo bevindt zich in het museum De Waag in Deventer een klok dat in haar opschrift eveneens Dodona noemt.

¹⁰ Karl Walter, *Glockenkunde* (Regensburg & Rom, 1913), blz.263.

¹¹ André Lehr, *Klokken en Magie* (Asten, 2000), blz.83; Georg Luck, *Arcana Mundi. Magic and the Occult in the Greek and Roman worlds* (z.pl., 1987), blz.195; H.W. Parke, *The Oracles of Zeus. Dodona, Olympia, Ammon* (Oxford, 1967), blz.87-91; G.F. Dingemans, *Klokken in de geschiedenis, de sage en de poëzie* (z.pl., 1921), blz.2.

Ook het Korinthisch brons is een verhaal uit de Oudheid.¹² Kern van het verhaal is dat dit brons een alliage zou zijn van goud, zilver en koper. Het werd kostbaarder geacht dan goud, genoeg reden om daar allerlei mythen over te vertellen. Zo zou het eerste Korinthisch brons bij toeval zijn ontstaan toen na de val van Troje alle gouden, zilveren en bronzen beelden en andere kunstvoorwerpen gebroken werden, op één hoop gegooid en tenslotte tezamen versmolten.¹³ En elders lezen we weer dat de toegangspoort tot de tempel van Herodus in Jeruzalem uit Korinthisch brons was gemaakt en daarmee heel wat kostbaarder dan de tempelwand bedekt met zilver en goud. Kortom, alles wat Korinthisch brons overtrof moest wel heel bijzonder zijn. En kennelijk was dat in de ogen van Erasmus dus de Alle Heiligenklok.

Dankbetuiging

Gaarne wil de schrijver zijn dank betuigen aan de heer Jaap Besemer te Rotterdam die hem al weer vele jaren geleden op de Erasmus-opschriften attent maakte. Voorts dankt de auteur Prof Dr. Hans Trapman van het "Erasmus Center for Early Modern Studies" te Rotterdam die hem op relevante literatuur over Erasmus en zijn geschriften attent maakte. En tenslotte de archivaris van de abdij te Averbode, de heer Herman Janssens die de auteur in enkele zaken van advies diende.

afbeeldingen

Desiderius Erasmus op 54-jarige leeftijd. Houtskooltekening van Albrecht Dürer.

of

Desiderius Erasmus op 60-jarige leeftijd. Kopergravure van Albrecht Dürer.

Detail van een klok (diam. 131 cm) die Willem en Jaspar Moer in 1509 voor de R.K. Kerk te Lierop (gem. Someren) goten. De foto toont het tekstdeel "jaspar sijn brueder". Men lette op de "lange s" in de naam Jaspar en in het woord "sijn".

¹² D.M. Jacobson & M.P. Weitzman, *What was Corinthian bronze?* In: *American Journal of Archaeology*, Vol.96, 1992, blz.237-247. Zie ook Plinius, *De Wereld. Naturalis historia* (vertaling Amsterdam, 2005), blz.627-629.

¹³ Petronius, *Satyricon* (vertaling Cambridge, 1975), bl.102-103.